

ԵՐԿՃԻՒՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ ՄԻ
ԲԱՆԱՎԷՃ՝ 1899Ի ԱՆԱՀԻՏԻ, ՄՈՒՐՃԻ ԵՒ
ՄՇԱԿԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

ԴԱԻԹ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ԺԹ. դարը նախանշեց եւ վաւերացրեց հայ գրականութեան եւ մամուլի զարթօնքի, ապա նաեւ՝ վերընթաց զարգացման նոր հանգրուանները: Այս հարիւրամեակում եւս հայ ժողովրդի երկատուած վիճակը պայմանաւորել էր երկու գրականութեան, երկու մամուլի առկայութիւնը: Սակայն խորքում ազգային հիմնախնդիրների միասնական ուղղուածութիւնը, հայ մտաւորականի հոգեւոր ամբողջականութիւնը մըղում էր նրան նոյն մտահոգ հայեացքով հետեւելու երկու հատուածներում էլ մշակութային կեանքի զարգացման ընթացքին: Փոխադարձ հետաքրքրութիւնն աւելի էր մեծացել յատկապէս 1890ականների վերջին:

Ինչ խօսք, արեւելահայ ու արեւմտահայ գրական գործիչները միմեանց աշխատանքը գնահատելիս միշտ չէ, որ համակարծիք էին: Իսկ տարածայնութիւնների առիթ կարող էին ծառայել նոյնիսկ կողմնակալութեամբ շտառապող գրախօսականները: Նման մի հրապարակում իր ամսագրում տպագրել էր Արշակ Զօպանեանը (1872-1954): «Մուրճը, որուն տասնամեակը տօնուեցաւ մէկ քանի ամիս առաջ, ոռուսահայոց երրորդ մեծ ամսաթերթն է, Հիւսիսափայլէն ու Փորձէն յետոյ, եւ եթէ երկու նախորդներուն հոշակը չէ ունեցած ոչ ալ փայլը, պէտք է խոստովանիլ, թէ անոնցմէ ատիլի ընդարձակ ծրագիր մը ունեցած է եւ ատելի տեսական կրցած է ըլլալ»: Այսպէս սկսելով իր գրախօսութիւնը *Մուրճի* (1889-1907) գրական քաղաքականութեան մասին Զօպանեանը թերեւս չէր մտածում, թէ իր դիտարկումներն այդքան բուռն հակազդեցութիւն կ'ունենան *Մուրճի* խմբագրի մօտ: Աւետիք Արասխանեանի (1857-1912) պատասխանը չուշացաւ, եւ *Մուրճի* ու *Անահիթի* (1898-1949, ընդհատումներով) էջերում (որոշ հարցերում նրանց արձագանգեց *Մշակը* (1872-1921) ծաւալուեց մի բանավէճ հայ գրականութեան երկու հատուածներում (արեւելահայ ու արեւմտահայ) առկայ գրական կողմնորո-

շումների, գեղագիտական տարբեր ըմբռնումների, ստեղծագործութեան լեզուի ու ոճի եւ այլ խնդիրների շուրջ:

Իր գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը մի քանի անգամ շեշտում է Մուրճի գլխաւոր արժանիքը՝ այն, որ վերջինս, հանդէս գալով աւելի ընդարձակ ծրագրով, քան Հիւսիսափայլն (1858-1862, 1864) ու Փորձը (1876-1881), ձգտել է ընդլայնել ազգային մտքի սահմանները, հաղորդակցել նրան մշակութի համամարդկային արժէքների հետ: Չանտեսելով Մուրճում տպագրուած այդ ուսումնասիրութիւնների թերի կողմերը՝ Զօպանեանը, դրանով հանդերձ, նշում է. «...բայց էականը ինձի համար սա իրողութիւնն է, թէ Մուրճն է եղած այն հայ առաջին ամսաթերթը, որ այսքան ընդարձակ ու լայնօգի ծրագիր ունենայ»²:

Այնուհետեւ Անահիտի խմբագիրն առանձնակի ուշադրութիւն է դարձնում ամսագրում իր կողմից նկատուած թերութիւններին: Նա Մուրճի հիմնական պակասութիւնն է համարում նրա բովանդակութեան անհաւասարութիւնը. «Մուրճը, նուազ քանճրածաւալ եւ աւելի ընտրուած ու հոծ, պիտի շաւի մեծապէս. Հիւսիսափայլն ու Փորձը մինչեւ այսօր ծայրէծայր կը կարդացուին ախորժով. Մուրճի տասնամեայ հուարածոյին համար նոյն քանը կարելի չէ ըսել»³: Եւ ապա աւելացնում է, որ ամսագրում առկայ է «անմարտելի ուսումնասիրութեանց, ծանրատաղտուկ վէպերու եւ անհամ քանաստեղծութեանց ահագին դէզ»⁴, թէեւ այս պարագայում որեւէ որոշակի օրինակ չի մատնանշում:

Գրախօսութեան վերջում քննուած է Մուրճի լեզուի ու ոճի խնդիրը: Արեւելահայ գրողների ոճը, գրում է Զօպանեանը, «դանդաղ ու ճուպաղ է», պատմուածքները՝ երկարաբան, նկարագրութիւնները՝ նրբութիւնից զուրկ⁵: Այս առումով նրանք չեն կարող համեմատուել արեւմտահայերի հետ, որոնց ոճի նրբութիւնը յողուածագիրը պայմանաւորում է եւրոպական, մասնաւորապէս՝ ֆրանսական եւ իտալական գրականութեան հետ ունեցած սերտ հաղորդակցութեամբ⁶: Շատ աւելի անմխիթար վիճակում է արեւելահայ գրական լեզուն, որ «դեռ խառնակ է ու կարծր. եւ արդէն լեզուի անխնամ վիճակը ոճին անզարգացման գլխատըր պատճառներէն մէկն է, լեզուն ըլլալով ոճին նիւթդէնը»⁷: Նա դէմ է յատկապէս արեւելահայերէնում օտար բառերի առատ գործածութեանը եւ գտնում է, որ Մուրճը կարող է այս ասպարէզում մեծ ու կարեւոր աշխատանք կատարել, այն է՝ արգելել, որ իր հրապարակումները պարունակեն որեւէ օտար բառ⁸:

Արասխանեանը իր պատասխան յօդուածում⁹ Հանգամանօրէն անդրադառնում է Զօպանեանի դիտարկումներին: Նախորդ եւ այս յօդուածներում ներկայացուած փաստարկները, առաջադրուած դրոյթներն ու եզրակացութիւնները վկայում են, որ Հայ գրականութեան երկու հատուածի ներկայացուցիչները ուրոյն դիրքորոշումներով էին մօտենում նոյն խնդրին: Թերեւս այդպէս էլ պիտի լինէր, քանի որ նրանք մշակութային տարբեր միջավայրերի ծնունդ էին, գործում էին քաղաքակրթական տարբեր տեքստերի շրջանակներում, եւ մօտեցումներն էլ, բնականաբար, խիստ անհատականացուած էին:

Զօպանեանի՝ Մուրճին տուած գրական գնահատականն անգամ, այն է՝ «ընդարձակ ու լայնօգի ծրագիր» ունենալը, միանշանակօրէն չի ընդունուած Արասխանեանի կողմից: Վերջինիս կարծիքով՝ Անահիտի խմբագիրը ի գօրու է «հատ-հատ ճշմարտութիւններ» նկատել, բայց դրանց միջեւ եղած պատճառական կապերը դուրս են նրա ըմբռնումի սահմաններից¹⁰:

Այնուհետեւ, Արասխանեանը աւելի հանգամանօրէն կանգ է առնում թարգմանական գրականութեան եւ լեզուաոճական խնդիրների շուրջ Զօպանեանի արտայայտած մտքերի վրայ: Երկու կողմերի բերած փաստարկների համեմատութեամբ ի յայտ են գալիս տարբերութիւններն ու ընդհանրութիւնները:

Թարգմանական գրականութեան մէջ օտարալեզու գրողների լաւագոյն ստեղծագործութիւնների հայացումը, ըստ Զօպանեանի, պէտք է նպաստի զարգացած քաղաքակրթութիւնների տիրական ազդեցութիւնը հայութեան վրայ տարածելուն¹¹: Զօպանեանի միտք բանին ընդհանուր առմամբ սա է, թէեւ Արասխանեանը պարզունակացնում է խնդիրը՝ Անահիտի խմբագրին մեղադրելով, թէ իբր նրա «տեսութիւնը տանում է դէպի թարգմանութիւնները անխտիր», նրա «տեսութիւնը ձեռնուած է գրագէտներին ոճի մէջ կրթելու համար» եւ կամ՝ «Չեզ համար կարելի է ասել, թէ ժողովուրդ չկայ, այլ կայ «գրագէտների» դասակարգ» եւն.¹²: Զօպանեանի դիտարկումները թարգմանական գրականութեան մասին կապելով սոսկ ոճի զարգացման խնդիրների հետ՝ Արասխանեանը նշում է, որ ինքը այդ գրականութիւնն ընդունում է ամէնից առաջ որպէս ազգի կրթութեան օժանդակ միջոց:

Ի դէպ, իր գրախօսութեան մէջ նոյն միտքն արտայայտում է նաեւ Զօպանեանը. «Ռուս քաղաքակրթութիւնը Ասիոյ վրայ տարածուող մտաւոր տիրական գորութիւնը ըլլալու սահմանուած է, եւ ռուս մտածումն ու ռուս արուեստը պէտք է ծանօթ դառնան Հայերու ամբողջ

ջութեանը» (ընդգծումն իմն է - Դ.Պ.)¹³։ Երկու խմբագիրների մտածողութեան ընդհանրութիւնն այս հարցում առկայ է. այլ բան, որ Մուրճի խմբագիրն առիթն օգտագործում է ամսագրի նպատակն ու անելիքները ընթերցող հանրութեանը մէկ անգամ եւս ներկայացնելու։ Այստեղ արդէն Արասխանեանի հայեացքները բխում են ազգային գրականութեան զարգացման մասին արեւելահայ հատուածում տիրող ընդհանուր մտայնութիւնից։ Եւ թարգմանական գրականութեան մասին նրա մտորումները ներառուած են զաղափարական այս համատեքստի մէջ. «Ամսագիրը, ուրեմն, որպէս առհասարակ, նաեւ թարգմանական գրականութեան նկատմամբ ոչ այնքան իբր շտեմարան պիտի ծառայի, որքան դրդիչ եւ ուղեցոյց օրգան. իր հրատարակած թարգմանական վէպերը, գրոյցները, դրամաները պէտք է ունենան դրդիչ կողմեր... Ամսագիրը ոչ այնքան գրականութիւնը հարստացնելու է գալիս, որքան մտքեր պատրաստելու ու գրականութիւնը ուղիղ ճանապարհի վրայ դնելու, այն հարստացնելու ուղին հարթելու համար»¹⁴։

Մտեցումների ընդգծուած տարբերութիւն է նկատուում Մուրճի պարունակութեան մասին երկու խմբագիրների արած դատողութիւններում։ Արասխանեանը կտրականապէս դէմ է իր ամսագրում անմարսելի ուսումնասիրութիւնների, ծանրատաղտուկ վէպերի ու անհամ բանաստեղծութիւնների ահագին դէզի մասին Զօպանեանի տուած բնութագրմանը։ Նրա հերքումները համոզիչ են յատկապէս, երբ հարցը վերաբերում է Մուրճում տպագրուած չափածոյ գործերին։

Ուշագրաւ միտումներ կարելի է նկատել արեւելահայ գրականութեան ու ոճի մասին Զօպանեանի եւ Արասխանեանի դատողութիւններում։ Իր գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը մի քանի խօսքով բնութագրել էր արեւելահայ գրողների ոճը՝ իբրեւ զանդազ ու ճապաղ, երկարաբան, նրբութիւնից զուրկ։ Գրականութեան ոճի վերաբերեալ Զօպանեանի այս տեսակէտը չընդունելով՝ Մուրճի խմբագիրը փորձում է դրան հիմնաւոր, խորքային բացատրութիւններ տալ։ Ըստ նրա՝ արեւելահայ գրողները իրենց ստեղծագործական զարգացման ընթացքում «ներքեւից բարձրացել են վերեւ», հետեւաբար առաւել ինքնուրոյն են «թէ՛ նիւթի եւ թէ՛ նոյնիսկ ձեւի ու լեզուի կողմից», մի բան, որ բնորոշ չէ արեւմտահայ գրականութեանը¹⁵։ Այնտեղ տեղի է ունեցել հակառակ ընթացքը։ Ուստի, գրում է Արասխանեանը, արեւմտահայերէնը ձեւաւորուել է թարգմանական գրականութեան ազդեցութեամբ, «մինչդեռ արեւելեան հայոց գրական լեզուն զարգացել է ինքնուրոյն գրականութեան հետ միասին, երբեք սորանից ոչ առաջ գնալով եւ ոչ ետ մնալով»¹⁶։

Անահիտի 1899ի սեպտեմբերեան համարում տպագրուած յաջորդ «Ռուսահայեր Եւ Քրքահայեր» յօդուածում ոճի խնդիրը քննարկուած է հայ գրականութեան երկու հատուածներին բնորոշ գեղարուեստական միտումները շրջանակներում: Այս անգամ Զօպանեանն առաջին պլան է մղում ստեղծագործութեան գաղափարի եւ բովանդակութեան հետ լեզուաոճական համընթաց շարժման գործընթացը:

Արեւելահայ գրականութեան լեզուի ու ոճի մասին Զօպանեանի դիտարկումներին ընդդիմանում է նաեւ Մշակը¹⁷: Այս հարցում նրա եւ Մուրճի խմբագրի մօտեցումները համընկնում են: Ընդ որում, Մշակի յօդուածագիրն իր դիտողութիւններն ու հակափաստարկները ներկայացնում է հեզնական տոնով: Նա ծաղրում է մասնաւորապէս «ուսական եզրերի արեւմտահայ տառադարձութիւնները՝ «Լերմոնքոֆ», «Բուշքիմ», «Թուրկեմեֆ» եւ, այնուհետեւ անդրադառնում է «ո եւ է օտար բառ» օգտագործելու մասին Զօպանեանի կտրուկ արգելքին. «Խոնարհուենք մեր քաջ հայկաբանի անդառնալի վճռի առաջ եւ դաս առնենք նրանից: Բացէք «Անահիտի» առաջին երեսները, ուր Զօպանեանը ծանօթացնում է մեզ Ֆրանսիայի հետ, եւ կը տեսնէք «վոսվիլ», «քաֆէ շանթան», «տիլեբանթիզմ», «ժըմանֆիշիզմ», «շանթաժ» բառերը. նոյնիսկ ռուսահայերիս խրատող յօդուածում նստած են «սիլիսթ», «սիսթեմական» բառերը... Ահա հայրենագիտութեան ամբողջ գաղտնիքը»¹⁸:

Ի հարկէ, Մշակի յօդուածի լոյս տեսնելու հիմնական պատճառը Մշակ եւ Մուրճ պարբերականների «սխտեմական հակակրօքեան» առիթով Զօպանեանի մտահոգութիւններն էին¹⁹: Այս իրողութիւնը բանավէճի ներսում ի յայտ է բերում առաւելապէս անհաշտ բանակոտի յարող մի նոր ենթակառոյց: Հետաքրքիրն այն է, որ բանակոտի մասնակիցները (Մուրճի խմբագիր-Մշակի անանուն յօդուածագիր, որը կարծում ենք - խմբագրութեան մշտական աշխատակիցներից մէկն է) բորբոքուած վերլուծում են մէկը միւսի արարքները, քննադատում, վերաւորական խօսքեր նետում միմեանց հասցէին, եւ այդ ամէնը գրում են՝ դիմելով... Զօպանեանին: Մինչ այդ, իհարկէ մտքերի ուղղակի հակադարձումներով բանակոտիներ եղել ու ընթացել էին նշուած թերթերի էջերում: Այս պարագայում պարզապէս երկուսն էլ վիճում էին Զօպանեանի հետ՝ շարունակելով կռուել իրար դէմ...

Անահիտի խմբագրի կարծիքով Մուրճի հանդէպ Մշակի հակակրօքը պատիւ չի բերում վերջինիս, քանի որ որեւէ պարբերականի դէմ ուղղուած քննադատութիւնն առաջին հերթին միտուած պէտք է լինի նրան

կատարելագործման մղելու²⁰: Յաւօք, Զօպանեանի ազնիւ ցանկութիւնը պէտք է մնար իրրեւ ձայն բարբառոյ յանապատի: Բանն այն է, որ յիշեալ պարբերականների միջեւ ծագած հակասութիւնները շուրջ մէկ տասնամեակի վաղեմութիւն ունէին: Մուրճի եւ նրա խմբագրի հանդէպ Արծրունու անբարեացակամ զիրքորոշումը նախ եւ առաջ գաղափարական զրգապատճառներ ունէր. պահպանողականների դէմ շարունակ կռիւ մղող Արծրունին, բնական է, համակրանքով պիտի չվերաբերուէր չափաւոր հայեացքների տէր Արասխանեանի գործունէութեանը: Այս զիրքորոշմանը շարունակում էին հաւատարիմ մնալ Արծրունու աշակերտները: Արասխանեանը, նրանց կարծիքով, «լարախաղացական ընդունակութեամբ» օտուտած «տխրահոշակ հերոս» է, որ իրեն «մի նոր Մետրոպ» է ձեւացնում²¹: Հակա-մուրճական, իսկ աւելի կոնկրէտ՝ հակա-արասխանեանական մտայնութիւնը նոր բնութագրումներով շարունակում է նաեւ Զօպանեանի գրախօսութեանն անդրադարձող յօդուածում: Ուստի Մշակն ընդամէնն իր պարտքն է համարում փարատել վերջինիս գարմանքը. «Մշակը հալածում է ոչ թէ «Մուրճը», այլ նրա խմբագրի անսահման սեծամտութիւնը: ...Տասը տարի շարունակ «Մշակը» անկեղծօրէն աշխատում է բժշկել Արասխանեանին այդ ախտից, որի շնորհիւ մեր միակ գրական ամսագիրը կիսամեո դրութեան մէջ է տառապում, բայց, տարաբախտաբար, ախտը անբուժելի է»²²: Այնուհետեւ աւելացնում է, որ իրենք էլ Մուրճից բազմիցս պահանջել են այն՝ ինչի մասին խօսում է Զօպանեանն այժմ²³:

Մշակ-Մուրճ փոխյարաբերութիւններն աւելի հիմնաւոր վերլուծութեան է ենթարկում Արասխանեանը: Նկատենք, որ Մշակի յօդուածագրի նման նա էլ գոհ չէ Զօպանեանի խորհուրդներից, քանի որ դրանք օգտակար եղան «միայն...Մշակին»²⁴: Արասխանեանը ներկայացնում է Մշակի քննադատական ուղղուածութիւնը՝ Փորձ եւ Մուրճ ամսագրերի գործունէութեան հանդէպ նրա զիրքորոշման հիմքերը բացայայտելով: Տարիներ առաջ Մշակը քննադատում էր Փորձին, քանի որ նրա էջերում բացակայում էին հրապարակախօսական տարրեր, «հասարակական կարծիքը ղեկավարելու յուսկնութիւնը» (ձեւակերպումը Մշակի յօդուածագրիինն է - Դ.Պ.), այժմ նոյն Մշակը քննադատում է Մուրճին, որովհետեւ վերջինիս գործունէութիւնը հիմնուած է... հրապարակախօսութեան վրայ. «Դեհ այժմ տեսէք ինչ կատակներ է խաղում այս օրուայ Մշակը երէկուայ Մշակի հետ (ընդգծումները հեղինակինն են - Դ.Պ.). նա բացականչութիւններ է դնում Փորձի անուան կողքին - որ հարկ վճարած լինի Գ.ր. Արծրունու յիշատակին... Քսան-քսաներեք

տարի առաջ Մշակը միայն խայտառակել գիտէր Փորձին, այժմ՝ նա խորշում է սորա անունից՝ բայց իդէալացնելով նորա իրագործած ծրագիրը...»²⁵ :

Արասխանեանի այս եւ միւս դիտարկումներում որոշակի օրինաչափութիւնների բացայայտումն ակնյայտ է, ինչը լրջութիւն է հաղորդում նրա եզրակացութիւններին: Բայց այդ տողերում անհար է չնկատել նաեւ ենթակայական մղումը, վիրաւորուածի կեցուածքը, որի արդիւնքում նա եւս չի կարողանում զերծ մնալ հակառակորդի հասցէին ոչ պարկեշտ արտայայտութիւններ անելուց («խորամանկ աղոտ», «սքռութիւն չունեցող», «քութակութիւն անող» եւն.)²⁶ :

«Ռուսահայեր եւ Թրքահայեր» յոդուածում Զօպանեանին զարմացրել էր արեւելահայ պարբերականների բուռն հակազդեցութիւնը, քանի որ որեւէ կանխակալ կարծիք կամ կողմնակալութիւն ինքը չէր ունեցել: Անահիտի խմբագիրը կրկին հաւաստիացնում է, որ հետո է «Ռուսահայի» եւ «Թրքահայի» անիմաստ ու տղայական կռիւն»²⁷, իսկ քննադատութեան գործը պէտք է լինի վեր կանգնել ամէն տեսակ կողմնակալութիւնից եւ «խղճամիտ» ուսումնասիրութեամբ բացայայտել ազգի երկու հատուածների գոյութեան եւ գրական գործունէութեան տարբերակիչ գծերը²⁸ : Զօպանեանը չի ընդունում յատկապէս Մշակի կողմից արեւմտահայերին տրուած «շուլիմիտ» բնութագրումը, բայց նաեւ շատ չի ծանրանում զրա վրայ եւ անցնում է իր հիմնական ասելիքին, այն է՝ հայ գրականութեան երկու հատուածների բաղդատական ուսումնասիրութեանը: Այս յօդուածով նա իր ընդդիմադիրներին մղում է երկխօսութեան՝ հայ գրականութեան երկու հատուածներին յուզող հիմնախնդիրների շուրջ: Երկխօսութիւնն այս դէպքում ենթադրում էր երեւոյթների առաւել անկողմնակալ դիտարկում, գրական հիմնախնդիրների համակողմանի մեկնաբանութիւն: Ուստի, մի կողմ են դրւում Մուրճի, Մշակի եւ Անահիտի գրական քաղաքականութեան ներքին խնդիրները՝ հեղինակի տեսադաշտում հայ գրականութեան երկու հատուածների զարգացման օրինաչափութիւններն են, նրանց տարբերակիչ գծերը, ազգային բնաւորութեան ու հոգեբանութեան ուրոյն կերպաւորումները: Զօպանեանը լուրջ ընդհանրացումներ է կատարում, մատնանշում մասնաւորապէս արեւելահայ ու արեւմտահայ մտաւորական արտադրութիւնների գրական ու թերի կողմերը, ապա նաեւ զրանց բնորոշ հիմնական միտումները: Արեւելահայ կամ իր բնորոշմամբ՝ ուսսահայ գրականութեան մէջ առաջին հերթին ընդգծում է «հրապարակագրութիւնը»՝ «Բոլոր ուսսահայ գրողները իրենց գործերը յօրինելու ատեն գլխատր

նպատակ ունեցած են ժողովուրդը դաստիարակել, իրենց բանաստեղծներն իսկ... տաղաչափող հրապարակագիրներ են»²⁹։ Արեւմտահայ («տաճկահայ») գրականութեան մէջ առաւել ընդհանրական միտում է համարում գեղեցկագիտական ձգտումը։ «Իրենց մեծագոյն փափաքը եղած է «գեղեցիկ» գործեր արտադրել, եւ իրենց գործերը արտադրած են հասարակութեան հմուտ ու նրբացած փոքրիկ մէկ մասին համար. արհամարհած են անմիջական օգտակարութիւնը...»³⁰։ Յաջորդ էջերում նա աւելի է մանրամասնում իր ասելիքի կարեւոր կողմերը, բացայայտում նշուած միտումների նոր երանգներ։

Մեր կարծիքով՝ իսկական բանավէճ-երկխօսութիւնը պէտք է այս յօդուածից յետոյ սկսուէր։ Բայց...

Մշակը շատ անլուրջ է վերաբերում Անահիտի խմբագրի տեսական դիրքորոշումներին։ Իրանց կապակցութեամբ՝ ոչ մի խօսք։ Փոխարէնը վերստին անդրադառնում է «պոլլաական շովինիզմի» մասին նախկինում արած իր նկատառումներ եւ Չօպանեանին ուղղուած մեղադրանքը անձնաւորում անհեթեթ բացատրութիւններով³¹։

Մուրճն ընդհանրապէս չի արձագանգել վերոյիշեալ յօդուածին։ Պատճառներից մէկը թերեւս կարելի է համարել այն, որ Արասխանեանն արդէն իսկ ընդարձակ պատասխանով հանդէս էր եկել, թէեւ այս դէպքում հարցը դիտարկւում էր տուեալ պարբերականների գրական քաղաքականութեան գնահատման շրջանակներից դուրս։ Որոշակի դեր կարող էր խաղացած լինել նաեւ հետեւեալ հանգամանքը։ Մուրճի նոյն թրւականի 7-8րդ համարներում Արասխանեանը բանավիճային մէկ այլ յօդուած է տպագրում, այս անգամ՝ Մասիսում (1852-1908) Արամ Անտոնեանի (1872-1952)՝ ռուսահայ գրականութեանը նուիրուած հրապարակումների կապակցութեամբ («Ռուսահայ Գրականութենէն» խորագրի ներքոյ)։ Իսկ աւելի կոնկրէտ՝ տարածայնութեան առիթը Մասիսում Անտոնեանի կողմից մի քանի անձանօթ անունների յիշատակումն էր՝ որպէս արեւելահայ ճանաչուած գրողներ (Պետրոս Մոճոռեանց, Բալուղեան, Ա. Կայծուեր, Աթալեան), որից յետոյ երկու ամսագրերում էլ խօսակցութիւնն աւելի լուրջ բնոյթ է սկսում կրել։ Անտոնեանի՝ «Ճանաչուած գրող»ի մասին ըմբռնումներին³² Արասխանեանը հակադրում է իր սկզբունքային դիրքորոշումները, որոնք նա մեկնաբանում է գրող-գրական քննադատ-ընթերցող հասարակութիւն փոխյարաբերութիւնների համատեքստում, նաեւ քննարկում է հայ գրական քննադատութեանը յուզող որոշ խնդիրներ³³։

ինչեւէ, մի բան յստակ էր: ԺԹ. դարը եզրափակող վերջին մէկ-երկու տարուամ արեւմտահայ ու արեւելահայ պարբերականներում նկատելի աշխուժութիւն է դրսևերուում հայ գրականութեան երկու հատուածներում ընթացող գրական գործընթացների նկատմամբ: Դա առաջին հերթին պայմանաւորուած էր հասարակական-քաղաքական այն բուռն տեղաշարժերով, որ կատարուում էին այդ տարիներին Արեւելեան ու Արեւմտեան Հայաստանում: Այդ տեղաշարժերի վրայ գործօն ներգործութիւն ունէր մասնաւորապէս հայ քաղաքական կուսակցութիւնների գործունէութիւնը, որոնց ջանքերով Հայկական Հարցը վերստին յայտնուել էր Օսմանեան, Ռուսական կայսրութիւնների եւ եւրոպական տէրութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում: Կուսակցութիւնների յեղափոխական տրամադրութիւնները, ազգային ինքնագիտակցութեան բարձրացման ուղղութեամբ հայ ժողովրդի երկու հատուածներում տարուող հետեւողական աշխատանքը իր անմիջական արտայայտութիւնն էր գտնում հայ մամուլի, յատկապէս կուսակցական մամուլի էջերում: Ազգի վաղուայ օրուայ մասին դիրքորոշումները յաճախ ուղեկցւում էին բանավէճերով ու բանակոխուներով: Միմեանց հետ վիճում էին քաղաքական, յեղափոխական գործիչները, հոգեւորականներն ու աշխարհիկները, մշակոյթի եւ արուեստի նուիրեալները: Բացառութիւն չէր նաեւ գրական կեանքը:

Անահիտի եւ Մուրճի բանավէճը առաջին լուրջ մտահոգութիւններից մէկն էր երկճիւղ ազգային գրականութեան ներկայի ու վաղուայ օրուայ մասին, նաեւ ուշագրաւ փորձ՝ արեւելահայ ու արեւմտահայ գրական հատուածների ներքին օրինաչափութիւնները բացայայտելու, նրանց ընդհանուր եւ տարբերակիչ գծերը վերհանելու ուղղութեամբ: Նման մօտեցումն, ի վերջոյ, որոշակիօրէն նպաստում էր երկու գրականութիւնների մերձեցմանը: Նկատենք, որ այդ եւ յաջորդ տարիներին, այսինքն՝ Ի. դարասկզբին արեւմտահայ պարբերականներում աւելի յաճախ է տեղ տրուում արեւելահայ գրողների (Ս. Արմօեան, Բաֆֆի, Ա. Շիրվանզադէ եւ այլք), իսկ արեւելահայ պարբերականներում՝ արեւմտահայ գրողների (Պ. Դուրեան, Յ. Պարոնեան, Ա. Արփարեան եւ ուրիշներ) ստեղծագործութիւններին:

Թէեւ բանավէճի ենթակառուցային շերտում կրկին ի յայտ եկան արեւելահայ պարբերականների (Մուրճ, Մշակ) փոխադարձ անհանդուրժողական տրամադրութիւնները, սակայն Անահիտի խմբագրի ազնիւ պահուածքը, հայ գրականութեան խնդիրներով անկեղծ մտահոգուածութիւնը ինչ-որ առումով սթափ խորհրդածութիւնների մղեցին նաեւ

Մուրճի խմբագրին: Այդ խորհրդածուխունները նա կարող էր ընդլայնել Զօպանեանի երկրորդ յօդուածի կապակցութեամբ եւ ինդրին առնչուող հարցադրումների համապատկերում շարունակել բանավէճը երկխօսութեան մակարդակով: Նման բան, սակայն, տեղի չունեցաւ:

Հայ պարբերականները այդպիսի երկխօսութեան դեռեւս պատրաստ չէին...:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ա. Զօպանեան, «Մուրճը եւ Ռուսահայ Արդի Գրականութիւնը», Անահիտ, Փարիզ, 1899, թիւ 5-6, էջ 178.
- ² Նոյն, էջ 179.
- ³ Նոյն, էջ 178.
- ⁴ Նոյն.
- ⁵ Նոյն, էջ 180.
- ⁶ Նոյն.
- ⁷ Նոյն.
- ⁸ Նոյն.
- ⁹ Ա. Արասխանեան, «Մուրճը եւ Արեւելեան Հայոց Արդի Գրականութիւնը», Մուրճ, Թիֆլիս, 1899, թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, էջ 482-496.
- ¹⁰ Նոյն, էջ 483.
- ¹¹ Զօպանեան, էջ 180.
- ¹² Արասխանեան, էջ 486.
- ¹³ Զօպանեան, էջ 179. Գրախօսութեան մէջ Զօպանեանը նոյն ոգով խօսում է նաեւ երուպական գրականութիւնը հայ ընթերցողների սեփականութիւն դարձնելու մասին.
- ¹⁴ Արասխանեան, էջ 488.
- ¹⁵ Նոյն, էջ 491.
- ¹⁶ Նոյն.
- ¹⁷ «Ներքին Տեսութիւն. Մամուլ», Մշակ, 1899, 27 Ապրիլի.
- ¹⁸ Նոյն.
- ¹⁹ Զօպանեան, էջ 178.
- ²⁰ Նոյն.
- ²¹ «Ներքին Տեսութիւն...», Մշակ, 1899, 27 Ապրիլի.
- ²² Նոյն.
- ²³ Նոյն.
- ²⁴ Արասխանեան, էջ 489.
- ²⁵ Նոյն, էջ 490.
- ²⁶ Նոյն, էջ 489, 491.
- ²⁷ Ա. Զօպանեան, «Ռուսահայեր եւ Թրքահայեր», Անահիտ, Փարիզ, 1899, թիւ 11, էջ 317.
- ²⁸ Նոյն, էջ 318.
- ²⁹ Նոյն, էջ 322.
- ³⁰ Նոյն, էջ 324.

³¹ Տե՛ս՝ «Ներքին Տեսութիւն. Մամուլ» խորագրի ներքոյ տպուած թղթածր, Մշակ, Թիֆլիս, 1899, 9 Նոյեմբերի:

³² «Ռուսահայ Գրականութենէն», Մասիս, 1899, թիւ 13-14, էջ 434-435:

³³ «Հանրային Եւ Գրական Քննադատութիւնը», Մուրճ, 1899, թիւ 7-8, էջ 889-900: Այս բանազէճը թերեւս մէկ այլ թղթածի նիւթ կարող է ծառայել:

A DISCOURSE ON THE BASIC CONCERNS OF
THE TWO BRANCHES OF ARMENIAN LITERATURE IN THE 1899 ISSUES
OF THE *ANAHIT*, *MOORDJ* AND *MESHAG*

(Summary)

DAVID PETROSIAN

The author highlights literary concerns that were raised by the Paris-based Armenian literary critic, poet, writer and scholar Arshag Chobanian and which evolved into a set of interesting literary discussions on Eastern and Western Armenian literary aesthetic issues.

Based on a number of articles that were written as a response and counter response to Chobanian's article, the author concludes that these were the very first discussions that looked in earnest at the concerns of Eastern and Western Armenian literature, both current and forthcoming.